O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR NOMIDAGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

Filologiya fakul`teti
Tilshunoslik kafedrasi
IV kurs "A" guruh talabasi

JUMANOVA MUATTARNING

OLMOSHLARNING MA'NO TURLARI

MAVZUSIDAGI

referati

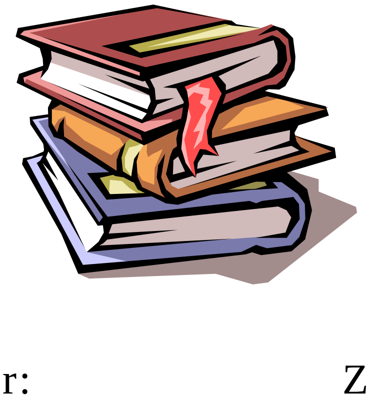

Ilmiy rahbar: Z.QODIROV

Andijon-2015

OLMOSHLARNING MA’NO TURLARI

I. Kirish

1.Olmosh haqida umumiy ma’lumot

II. Asosiy qism

1. Olmoshning ma’no turlari

2. Olmoshlarning tuzilish jixatidan turlari

3.Boshqa turkumlarga oid so‘zlarning olmoshga kuchishi

Xulosa

Kirish

Olmosh haqida umumiy ma’lumot

Olmosh mustaqil ma’noli so‘zlar— ot, sifat, son, ravish kabi shaxs, predmet, belgi yoki miqdor bildirmay, ular urnida almashinib k.ullanuvchi, ularga ishora k.iluvchi, ular-ning urinbosari'^isoblanuvchi so‘z turkumidir. Masalan: *Sen menga xushxabar keltirding* gapida *sen* olmoshi tinglovchini — so‘zlovchi murojaat qilayotgan suxbatdoshni koqrsatadi. *Shunday ulka doim bor bulsin O.)* gapida *shunday* olmoshi Pir predmetning belgisini boiщasiga takdoslab kursatadi. *Nega shuncha guzal kurinar olam? (U.)* gapida esa *shuncha* olmoshi predmetning belgisini chogishtirnb ko`rsatadi.

Olmoshlar aniq ma’no bilan umum — mavhum (abstrakt) ml’noning almashinib k.ullanishini xarakterlovchi so‘zlardir.

Demak, olmoshlar predmet, shaxs, belgi yoki miqdorni u yoki bu muposabatga kirishgan xolda ifodalaydi. Olmoshnipg kon-kret ma’nosi kontekst, situatsiya, nutk. protsessida ishtirok gluichplarshshg munosabatiga k.arab aniqlik kasb etadi.

Ko`pgina olmoshlarning mustaqil so‘z turkumlari orasida .'ya.vivalenti — prototipi buladi, ba’zn olmoshlarning proto-tipi yuk.. Masalan: *kim, щnday, men, sen* kabp olmoshlarni bi-ror ot yoki sifat bilan almashtirib bulmaydi.

Olmoshlar boshk.a so‘z turkumlaridan uziga xos ba’zi grammatik xususiyatlari bilan farklanadi:

1. Boshqa so‘z turkumlaridagi kabi so‘z yasalish hodisasi kuchli emas. Olmoshlardan sanokli affikslar orsali ot, ravish yoki fe’llar yasalishi mumkin. Masalan: *Hamlikning kamoli bor, manmanlikning zavoli bor. (Matsol.) Komil Azizo-> vin mani sensiradi-ya. (I. R.) Ukangiz mena mensimay suydi. (Oydii.) Oddiygina, shunday tanishdikda, suxbatlasha ketdik ikkimiz. (U.)*

Son urnida sullakuvchi *necha* olmoshi tartib sonlarga nis-batan so`roq, bildirganida -nchi affiksini kabul qiladi: *Yena nch i kureda щiysiz?*

Olmoshlardan ot yasashda -lik affiksi, fe’l yasashda -sira, -si(n), ravish yasashda -day, -cha kabi affikslar ishlatila-DYa Olmoshlarning uziga xos yasovchi affikslari yuk.

2. Olmoshlar ba’ai so‘zlar bilan k.ushilib, boshk.a so‘z tur-kumiga KuchIShI mumkin.

3. Olmoshlar otlarga xos so‘z uzgartuvchilar bilan uzgara-di. Olmoshlar kelishik affikslarini oladi va ular belgili k.ullanadi. Otlarda esa sullanmay kolishi x.am mumkin: *Xat yezdim. Kitob unidim. Shaxar tushdim.* Bu gaplarda otlarga sushilishi lozim oulgan kelishik formalarini *(xatni, kitobni)* va -ga *(shi\arga)* kullanmagan. Olmoshlarni shu xil-da — *uni uchrip/m* urnida // *uchratdim, sizdan urgandim* urnida tareida kelnshii affpkelarisiz k.ullab bulmaydi.

Odatda, olmoshlarning ot urppdl sullapunchi turlari otlarga xos so‘z uzgartuvchn affikslarni qabul qiladi: *kimni, bizdan, ularga, xech kimni* va boshqalar.

Olmoshlar juftlanib (ba’zan bpr xil, ba’zan turli xil o`zak juftlanib), boshqa so‘z turkumi nl.shfasida keladi. Ba’zi olmoshlarga

kelishik sushpmchalarp k.ushilgapda, uzak-da ayrim fonetik o`zgarpshlar sodir biladi: *msn-ni — mena, sen-ning — sening, u-ga — unga, shu-da — shunda* kabi. (Bu haqda quyiroqda batafsil ma'lumot beriladi.)

Olmoshlarning egalik affikslarini olib k,ullanishida ayrim xususiyatlar mavjud: a) ot tipidagi so`roq, olmoshlari, bulisheizlik, belgilash olmoshlari, shuningdek, *uz* olmoshi egalik affikslarini k.abul k.iladi; b) paytga nisbatan so`roq, bildiruvchi olmoshlar, sabab-mak,sadni aniqlash uchun berila-digan so`roq, olmoshlari, I, II shaxs kishilik olmoshlari egalik affikslarini olmaydi; v) kishilik-kursatish olmoshi *u; saysi, necha* kabi so`roq, olmoshlari, asosan, otlashgapda egalik affikslari bilan bnrga sullapadp. Egalik affikslariniyg k.ushilishida ay|)nm xususiyatlar mavjud: kursatpsh olmoshlari I va II shaxs birlyk »a kuplnk, shuningdek, III shaxs ko`plik egalik affikslarini bir darajada sabul k.iladi: *bunim, shu-nimiz, uningiz* klbi. Kursappn olmoshlarnpnpg III shaxs birlyk formasida esa egalik affiksi sh.kp darajalp bulib keladi: *u — unisi, shu — shunisi, bu — bunisi* kabi. *qaysi, necha* so`roq, olmoshlari otlashib, II na III shaxs birlik, I, II, III shaxs ko`plikda agadiy affikslarini olib kelsa x.am, I shaxs birlkkda (garchp ular otlashgan bulsa x.am) egalik affikslarini olmaydi. olmoshining uzagi, aslida *say* bulib, uning tarkibida egalik affiksi borday kurinsa x.am *(say-i-si, say-u-si),* xozirgi tplda yana bir egalik affiksi k.ushib ishlatiladi: *saysisi.*

4. Ko`plik qo`shimchasini qabul olmoshlar o`ziga xos xususiyatga ega. I shaxs birlikdagi kishilik olmoshi -lar forma yasovchi affiksini olmaydi. II shaxs birlikdagi kishilik olmoshi -lar affiksi bilan sullanganda *(senlar)* kupincha tinglovchiga x.urmatsi'zlik bilan, mensimay qarash — familyar munreabat ifodalanadi. I va II shaxs

ko`plikdagi kishilik olmoshlari *(biz, siz)ga* -lar kushilib kelganda esa va tinglovchining kupligini emas, bir so‘zlovchi va bosh^alar, bir tinglovchi va борщаlarni ifodalaydi. III shaxs kishilik olmoshining birlik formasi bitta uzga (boshqa shaxs) ni, ko`plik formasi kup uzga (boshqa shaxslar)ni ifodalaydi. Ot xarakteridagi so`roq, olmoshlariga -lar affiksi ko`shilganda ko`plik va bir shaxsga x,urmatni bildiradi. Bunday ol« moshlar juftlanib ham ko`plikni ifodalashi mumkin: *Kim* kim keldi? Nima-nima olding?* Ba’zan takrorlangan bunday olmoshlardan keyin x.am -lar affiksi k.utnilib kela oladsh *Kim-kimlar keldi? Nima-nimalar olding?* -lar affiksi ayrim so`roq, olmoshlariga k,ushilganda taxmii, chama kabi ma-polar anglashiladi: *Soat nechalar buldi? Vshi necha* larda?*

gachon so`roq, olmoshi -lar affiksini olib, «kup vakt» degan ma’noni x.am ifodalay oladi (ma’noni kuchaytiradi) *Kelganim qachonlar edi.*

5. Olmoshlarni gapda bajargan vazifasiga kura 4 grup-paga ajratish mumkin: a) ot xarakteridagi olmoshlar; b) si* fat xarakteridagi olmoshlar; v) ravish xarakteridagi olmoshlar; g) soi xarakteridagi olmoshlar.

Olmoshpppg sintaktik xususiyatlariga kura борща so‘z tur-kumlaridan ajralib turadigan asosiy farklaridan yana byri tuki, olmosh x,yech vakt uzidan oldin aniqlovchi olmaydi, masalan: *men, sen, biz, shu, necha, kim, nima* kabi olmoshlar biror-ta aniqlovchi bilan birga kullanmaydi.

Ot xarakteridagi olmoshlar *(men, sen, biz, siz, ular, kim...)* otlar kabi so‘z uzgartuvchilarni k.abul k,iladi va gapda ot bajargan vazifada — ega, tuldiruvchi, k.aratk,ichli aniqlovchi —» ba’zan kesim bulib

keladi: *Biz spartakiadada ishtirok etdik, Bizni tomoshabinlar k_izgin olsishladi. (Gazetadan.)*

Sifat xarakteridagi olmoshlar *(sanday, saysi, bu, shu, shunday)* sifatlar kabi ot oldida kelib, gapda sifatlovchi aniqlovchi va ba’zan kesim, xrl bulib keladi. Bunday olmoshlar sifatlar kabi otlashib gapning boshk.a bulaklari vazi-fasida ham kelishi mumkin:

OLMOSHLARNING MA’NO TURLARI

Olmoshlar ma’no va grammatik xususiyatlariga kura K^uyidagi turlarga bulinadi: 1) Kishilik olmoshlari: *men, biz* (I shaxs); *sen, siz* (II shaxs); *u, ular* (III shaxs); 2) kursatish olmoshlari: *bu, shu, (nach. mana shu, ma-na bu, ana shu;* 3) s o` r o q o l m o sh l a r i: *KiM, nima, щnday, necha, saysi, sancha, pega, salay;* 4) u 1LIK olmoshi *uz;* 5) belgila sh-j a m l a sh o l m o sh l a r i: *hamma, butun, barcha, bari, xar kpm, %ar sanday;* 6) bulisheizlik olmoshlari: *xech kim, xech sash)iy, xech nima, xech qaysi;* 7) gumon olmoshlari: *yLLyKim, alleщanday, allatsaysi, kimdir, nimadir, alla nima* kabplar.

Kishilik olmoshlari

Kishilik olmoshlari shaxslarga nisbatap ishlatiladi. Ba’zi kishilik olmoshlari shaxsni ifodalash bilan birga ko`rsatish ma’nosini ham bildiradi. Shunga ko`ra kishilik olmoshlarini ikki gruppaga bo`lish mumkin: 1) sof kishilik o l m o sh l a r *(men, sen, biz, siz); 2)* k i sh i l i k k o` r s a t i sh olmoshlari *(u, ular).*

Kishilik-kursatish olmoshlari esa *(u, ular)* kishilik bilan bir katorda kursatish olmoshi npznfasini x.am bajaradi. Bu olmosh ot urnida kullapadn otppng urnini bosadi:

Kishilik olmoshlari nutk protsessnda uch xil shaxsni—I, , 111 shaxslarni bildiradi. I shaxs *(men)*—so‘zlovchini,

shaxs *(sen)*—so‘zlovchi murojaat kilayotgan shaxs — tinglov* shi, III shaxs *(u)*—nutk protsessida ishtirok etmagan, so‘zlov-» I yoki tinglovchi eslatib utayotgan shaxsni yoki kursatilayotgan)sdmstnp ifodalaydi. Bular birlikni kursatuvchi kishilik shoshlaridir: *Sen ishga tajriba kuzi bilan kara. (Sh. R.)* uplpkdagi *biz* kishilik olmoshi bir kancha so‘zlovchilarny las, so‘zlovchi va boshqa shaxslarni, *siz* (II shaxs ko`plikdagi), shoshi esa tinglovchi va boshqa shaxslarni bildiradi. Shui* sh kilib, *biz, siz* olmoshlari sostavida I va II shaxs ishti-j etgan shaxslar tudasini ifodalaydi: *Biz plandan taiқari қa-necha yuz gektar semiz yer ochib hammaga namuna kursatdik. 'L. R.) Siz buyuk iillar sildingiz. (As. M.)*

III shaxs ko`plikdagi *ular* olmoshi so‘zlash protsessida ishti-j etmagan birdan ortik. boshqa shaxsni yoki predmetlarni rodalaydi: *Ular bizga yetib olishein. (As. M.) Kerakli k_o-uzlarni ajratib suying. Ular kerak buladi.*

Kishilik olmoshlari shaxslarni ifodalaganda, shaxslar uz a’noendan tashkari, kuchgan x,olda kullanishi mumkin. Bu x.o-gg 3 xil kuriiishda buladi: 1) shaxs kuchadi. Shaxsning kuch-1N x.olda ishlatilishi ko`proq badiiy asarlarda, ritorik su->K gaplarda yoki monologlarda uchraydi: *Sen uzingga zeb be-iidan k^aytmas ekansan, xalk_dan ham, partiyadan ham ajrab ~ulasssh. (Sh. R.)* I shaxs ko`plikdagi kishilik olmoshi — *biz* /prok N shaxs ko`plikdagi *siz* olmoshi urnida (so‘zlovchining Sh x.am x.arakatning bajarilishiga qisman ishtirokchi ekan-agi anglashilgan xolda) kUllanaDi: *Kani endi biz ishga tu-aylik..* Bunday kUllannshDa kupincha boshqa shaxslarni ma’-um bir ishni bajarishga tashvik kilish ma’nosi anglashilib radi; 2)

ko`plikni ifodalovchi olmoshlar birlik uchun kul-znadi. Masalan: *Shuncha ishni kim bajardi?—Biz bajardik.* u gapdagi *biz* olmoshi birlikdagi *men* urnida ishlatilib, f oz maktanish yoki uzini kursatish ma’nosini anglatadi. Ba’-sh publitsistik asarlar tilida yoki tantanavor nutklarda, uningdek, jonli so‘zlashuvda ko`plikdagi *baz* olmoshi birlik-agi *men* urnida qo`llanib, hamtarinlikni ifodalashi mum« sh: *Biz bu masalani boshqacha usul bilan щl sildik. (Men I masalani boiщacha usul bilan xal щldim* ma’nosida ishla-yun a i.)

I pa III shaxs ko`plikdagi kishilik olmoshlari esa birlik-1 k\rsa-Iug.chp *sen* va *u* olmoshlari urnida kelib, x.urmat ma’-esini ifodalaydi: *Siz bir oz dam oling. (A. K.) Nega ular ishrmaydilar-a, a.ch? (As. M.);* 3) shaxs va son birlikda ku-zdp. I shaxs ko`plik olmoshi II shaxs birlikdagi *sen* olmoshi ">nida kU[11]«shadi:—*Lui/, biz endi buyoriga nima deymiz?*

Kishilik olmoshlari -lar ko`plik affiksini olish bilai ko`plikni kursatmaydi. *(Men* olmoshi -lar affiksini kabul kilmaydi.) *Sen* olmoshi -lar affiksi bilan birga kU[11]angan-da, tinglovchi va beshщa shaxslarga familyar munosabatni yoki tinglovchini bir oz hamsitish ma’nosini bildiradi: *Senlar-ga aytyapman* (sen va boshqalarga aytyapman)! -lar affiksi III shaxs birlikdagi *u* olmoshiga kushilib, zgurmat ma’nosini bildnrpb keladi: *U keldi — Ular keldilar. Biz* va *siz* olmoshlariga kushilganda esa ma’noni bir oz kuchaytirish otten-kaeipp, shuiipgdek, so‘zlovchi va boshqa tuda ma’nosini — ko`plikni bildiradi. Masalan: *Balli-e rus ishchilariga, bizlar-ning kuzimizni ochishdi!..— deydi usta. (O.) Men usha yerdan turib sizlarshshg tomlaringizni kurdim. (As. M.) Xush, kani sizlar nima deysizlar? (Sh. R.)*

Egalik affikslari kishilik olmoshlariga odatda kushilib kelmaydi. Ba’zan III shaxs kishilik olmoshi kursatish ma’nosida kelganda,

otlashib egalik affikslarini kabul KYaLIShI mumkin: *Unisi 15 yoshga kirdi (U 15 yoshga kirdi). Bunisi kat-tasidan atslli. (Bu... <щlli.)*

Kishilik olmoshlari kelishik affikslarini olib turla-nishi mumkin: *peni, uning, seni, sizda, sizga, ulardan* kabi.

Kishilik olmoshlarining I va II shaxs birlik forma-lari tushum pa KvratkYach kelishiklari bilan turlangan-da bir n tovushi tushib koladi: *meni, mening, seni, sening* kabi.

Kishilik olmoshlari -gika, -cha, -day kabi so‘z yasovchi va forma yasovchi affikslarii olib, gapda turli vazifada KU^{L-}lanadi. -gina affiksi kushilganda chegaralab kursatish ma’nosi *(Majlisdan sengina kechikding — majlisdan faщt [sen kechikding* kabi), -cha affiksi kushilganda fikrning kimga k^{a}-rashliligi ma’nosi *(men(ing)cha, mexmonlar erta bilan keli-shadi* kabi) nfodalanadi. *Meningcha* tipida yasalgan so‘zlar kirish so‘z buladi. -day (-dek) affikslari kushilgan kishilik olmoshlari uxshztish yoki ma’noni kuchaytirish kabi otten-kalarii bildiradi va aniqlovchi, x.ol vazifaenda ishla-tiladi: *Sizday odam gapirdi. Bizday ishlang.* Yukoridagi affikslar kishilik olmoshlarining hammasiga kushilib keladi.

-cha affiksi ba’zan tugridan-tugri uzakka *(sizcha),* ba’zan saratkich affiksidan supg *(sizningcha),* ba’zan esa egalik affiksidan kenin *(msni.mcha)* kushplib keladi.

-day affiksi vazifaenda ba’zan olmoshlardan sung *katara* so‘zi ishlatilishi mumkin. Bunda olmosh ba’zan ko`plikni ifodalovchi -lar affiksini (ba’zan uning jonli tildagi variant -a ni) kabul qiladi: *biz 1\ator. bizlar satori.*

Kishilik olmoshlari gapda turli gap bulaklari vazifa-siyan bajaradi: *Bundan chikdiki, bizning axvolimizNi sen uzi-mizdan yaxshыгщ bilar ekansan, bunday chikdiki, bizni ruyobga aradigan*

yulni ham sen bilasan. (71. D.) Bu misolda kishilik olmoshlari I, karatkich aniqlovchi, tuldiruvchi, kesim vazifaenda kulngan. Lyrim vaktda kishilik olmoshlari belgi ma’nosini odalovchi so‘zlar yoki otlar oldidan qo`llanib, usha so‘zlar-ig izoxlovchisi vazifasini bajaradi. Masalan: *Kimdan iga xolding, sen pakana — fitna? (O.) Sen xumparni xar chcha suksam, yana buynimda sarz soladi. (A.* D.)

Ko`rsatish olmoshlari

Ko`rsatish olmoshlari shaxs, gdmet yoki belgini kursatish, ta’kidlash uchun ishlatiladi bu turga: *u, bu, shu, usha, mana shu, ushbu kabi* so‘zlar kili.

Kursatish olmoshlari ot, sifat va ravishlarning urnida dlanib, ularning urinbosarlari x_isoblanadi. Shunga kura arii uch gruppaga ajratib tekshirish mumkin. Birinchi grup kursatish olmoshlariga ot urnida kullanuvchi, ya’ni ot xa-kteridagi olmoshlar kiradi. Ikkinchi gruppani sifat urni-

Kullapuvchi, ya’ni sifat xarakteridagi olmoshlar tashkil padi. Uchinchi gruppani esa ravishlar urnida kullanuv-, ravish xarakteridagi kursatish olmoshlari tashkil qildi.

Ot xarakteridagi kursatish olmoshlari otlar kabi shaxs 1 predmetlarni ularga ishora kilish — kursatish ork.ali mlaydi. Shaxslarga nisbatan kullanadigan *bu, shu* olmosh-ri kupincha ko`plik affiksi -lar bilan birga qo`llanib, yo plikni, yo hurmat ma’nosida birlikni ifodalaydi. Birlik fmasida shaxslarga nisbatan k.ullangan kursatish olmosh-ry ko`proq. usha shaxsga mensimay, xurmatsizlik bilan k.arash-, umuman, familyar munosabatni ifodalash uchun ishlatiladi: ' *ishing katta mukofotga arziydi. (Sh. R.) Xotiningiz bilan angiz rozi emas ekan, shularni xafa щlish, oraga sovutschi-k tushiradigan gaplarga sabab buladigan ishni щlishdan ni-; foyda?*

U olmoshi kupincha shaxslarga nisbatan kullanadi. Lekin yedmetni ifodalovchi otlar urnida x.am kela oladi. Bu so‘z-ng shaxs yoki predmetpa nisbatan kullanganini situatsiyadan va boshqa so‘zlarga boglanishidan ukib olsa buladi. Kupincha kursatish olmoshlarining kaysi so‘z urnida kullanayotgani ol-dingi gapdan sezilib turadi. Boshqacha kilib aytganda, oldin-gi gapda olmoshning kullanishiga sabab bulayotgan ot ishtirok etadi: *Mana, Ok_machitda baщol bor-ku, nimani sidirsangiz topasiz undin. (O.)— Undan — baщoldan; Nevarasi Suluvni uylar, unga oshik, bo‘lgan yigitning kanatsaligini bilgisi ke-lardi. (([. Axm.)—Unga—Suluvga; Endi mana bu suratni kuri ng, u ni Moskvadan yuborgan. (A. K\.)— U ni — suratni.*

Ot xarakteridagi kursatish olmoshlari ba’zan gap urnida Kullanishi yoki ergashgan kushma gapning bosh gapi tarkibida kelib ergash gap tomonidan izox.lanishi — izox.lanuvchi so‘z bulib kelishi mumkin: *...xotinlari kunduzi uyda bulmaydi. Bu bir! Erlari bola tarbiyasiga ahamiyat bermaydi. Bu — ikki! Tez-tez suy suyib turishadi. Bu — uch! (As. M.) Shuni biling-ki, turmush sonuni uspt. hamol topishdir. (III. R.)*

Sifat xarakteridagi kursatish olmoshlari predmetning belgisini ifodalaydi: *Ertasiga bu xabar butun kolxozga tar-щldы. (A. U gullar chitga gul bosuvchi ijodkor rassom siz-larga ilxom berar :n)a. (Ls. M.) Cholning shu ishidan jaxlim chiщdi. (O.) Biz usha dukonga boramiz. (O.)*

Ayrim vaktlarda bunday olmoshlardap sush˘ *buldi* so‘zi kushilib kelishi ham mumkin: *Shu-shu buldi-yu, Siditsjon yana uz tupiga sushilish taraddudiga tushdi. (A. K.) Men uni ikki yil oldin kurgan edim. Usha-usha kurmadim. Bemorning axvo-li usha-usha.*

Kursatish olmoshlari -day, -cha yasovchilarini olib sifat va ravish xarakterida ku[lla]nishi mumkin. -day affiksi boshqa uzaklar-dan sung -dek shaklida kullansa x^am, kursatish olmoshlaridan sung -dok, -daka yoki -aka, -; anashi, -akanta shaklida ishlatiladi: *bun-dok, bundaщ, shunaka, shundaщngitsshunakangi* kabi. Bu yasovchilar Kushi lishi natijasida bir n tovushi orttiriladi. Bu tovush asli-da kursatish olmoshlarining shakli *bul, shul, ul, ushal* so‘zlari tarkibidagi l tovushi bulib, keyincha fonetik uzgarishga uchrab, l > n x.odisasi ruy bergan: *bul-day—bunday, shul-cha—shuncha* kabi. Bunday olmoshlar predmetning yoki xarakatniig belgisini ifodalaydi: *Shunday ulka doim bor bulsin, shunday rlka elga yor bulsin. (X,. O.) U shunday kolarmikin... (As. M.) Kozimbek shuncha odamning ichida uynadi. (A.* D.) *Shuncha aytdim...*

Sifat-ravish xarakteridagi kursatish olmoshlari quyidagi xususiyatlarga ega: 1) predmetning belgisini bildiradi: *shunday kishi, bunday odat, ishanday uylar;* 2) x,arakatning bel- kursatadi: *bunday ushlang, shunday щipg;* 3) belgn-elgisini - - darajani bildiradi: *shunday yaxshi odam, chiroyli vino, bunday tez ukish;* 4) miqdor bildiradi: *ыgan edim, shunday yog ekan. Uning kiyimi shunday xu]l;* irma gapli konstruksiyaning avtor gapida kol bulib va kuchnrma gapga ishora qiladi: *Juraboev Olimjonni lab bunday deda: «Bir minut bulsa hamki,.. (Sh. R.);* allik ottenkasiga ega buladi: *Nega xovlщib kel-*

Konkret kursatish olmoshlari so‘zlovchi va tingdovchiga ol« dindan ma’lum bo‘lgan predmet yoki vokeani ifodalash uchuy Kullanadi: *Usha (uy)* avvaldan ma’lum bo‘lgan, ilgari shu xayda fikr yuritilgan predmetni, *shu (odam)* esa fikr yuritilayotgan (ayni bir vaktda so‘zlovchi va tinglovchiga ma’lum bo‘lgan) predmetni bildiradi.

1. Konkret ma’noni ifodalovchi kursatish olmoshlari ma-sofa va vaktning yakin-uzokligini ifodalashiga kura ikki xil bulishi mumkin: a) *shu* olmoshi so‘zlovchiga yakin masofadagi predmetni, shuning bilan birga vaktga kura ham yakinda sodir bo‘lgan vokeani bildiradi: *shu uydi turaman* (yo so‘zlovchi ko`rsatib gapirayotgan uy, yoki so‘zlovchi oldip shu xaqda gapirgan, xozir zelayotgan uy); b) *usha* olmoshi so‘zlovchidan narirokda-gi predmetni yoki avvalrok bo‘lgan vokeani bildiradi: *Usha kishi (usha kishini chakiring).* Bu gappi 2 xil apglash mumkin: ilgari shu kishi xakida gap yuritilgan, xizir — so‘zlash mo-mentida uni eslab *usha kishini chakiring* deyiladi. Yoki odam-lar orasidan, so‘zlovchidan ancha narida bo‘lgan kishini ku[1] yoki bosh bilan ishora kilib, *usha kishini chaщring* deyiladi.

2. Konkret bulmagan kursatish olmoshlari koaniq predmet, notanish shaxs yoki vokealarni kursatish uchun ishlatiladi.

Bu olmoshi avvaldan ma’lum bulmay, so‘zlash momentidagnia ma’lum bo‘lgan, so‘zlovchi yakinidagi predmet yoki shaxsni kur-satadi: *Bu ish hammani sizitstirdi. Bu fikr unga ma’kul bulmadi. (A.* /S)

U kursatish olmoshi ham so‘zlash momemtnda ma’lum bo‘lgan, lekin so‘zlash vaktida mavjud bulmagan, so‘zlovchidan uzokrok-dagi predmetni yoki oldinrok bo‘lgan vokeani kursatadi: *U yuldan yurganiga pushaymon buldi. (A. K.) U k_iz kunglida kek saklaydigan ekan-da. (A. g.)*

Mana, ana so‘zlari ham masofani kursatishga kura fark,-lanadi. Shuning uchun ham *mana* so‘zi kursatish olmoshlari bilan birikib kelganda yakindagi predmetni, *ana* esa uzokdagp predmetni kursatadi: *Mana, ana* so‘zlari *usha* olmoshi bilan kelishi mumkii. Bunday vaktda

kU^{shma} olmosh emas, kosim, *usha* aniqlovchi sanaladi: *Mana usha betinim (As. M.)*

p so‘zi *bu* olmoshiga k.U^{shilio}\ quyidagi ma’nolarni aydi: a) so‘zlovchiga yakin bo‘lgan predmetning belgisi-atadi: *Mana bu omonatingiz. (A.* /S); t xarakterida qo`llanib, so‘zlovchiga yakin bo‘lgan 'ni kursatadi: *Mana bu shu yerda oldirgan suratlari.*say, -(d)aka affikslarini olgan kursatish olmoshla* 1N birga kelib, so‘zlovchiga yakindan ma’lum bo‘lgan xr-<ursatadi: *...obru tugrisida mana bunaka tashvish tor-rishning ham ma’nosi /^olmaydi. (A. 1{.) a* so‘zi *shu* olmoshi bilan birga qo`llanib, urin yoki vakt nazaridan so‘zlovchiga juda yakin bo‘lgan predmet, shaxs [gini kursatish uchun kullanadi: *Mana shu gaplarni ay-sheiz. (A. K.) Urush mana shu kapsanchilardan boshlan-n. (A. K..)* so‘zi ham *bu, shu* (ba’zan *u)* olmoshlari bilan birga ib, so‘zlovchidan narirokda bo‘lgan predmet, shaxs yoki g kursatadi: *Biz ana shu maktabda щigan edik. Ana shu-gplar. (A. g\.) Ana (v) i bola xali yosh. (A.* D.) *Ana shu 13 kshilxnfan kuchib ketdik.a, ana* so‘zlariga *bu, u* olmoshlari kushilishi natija-onetik uzgarish sodir bulib, bu kunsha kursatish ol-)i *manavi, anavi* formasida ham kullanadi: *Anavi iraylik, bir maslaxatim bor. (\amza.) Ertaga anavining birovini minib kelayin. (E. Jumanbulbul* satish olmoshlari so‘z uzgartuvchilar va ayrim forma tarni k^{a}bul qiladi. Kursatish olmoshlari urin-payt a chikish) kelishiklari formasida kelganda борщalar-ir oz farklanadi: a) predmetni, shaxsni kursatadi: *Osipa orden bor;* b) urinni bildiradi: *Siz unda, baz urtada xijron. (U.) Kichkina uy. Ota bilan niz shunda (U.);* v) payt ma’nosini ifodalaydi: Yer *simirladi.soat beshlar edi. Sobirjon sorining katta xotini bir shzni kumga olib borgan edi. Daryona shunda, kurgan (A. g{.) Ushanda Onaxon uzi yotgan karavot yonidagi kur-Efim Danilovichni*

kurdi. (As. M.); g) borlovchilik vann bajaradi: *Bilasan mevang mayda, mendek bulishing Shundan uzundir Tylim... (R. R.) Biz xozir junaymiz, \sn yormaymanS...unday bulsa men bormayman.* >atkich kelishigi formasidagi kursatish olmoshlari *na-/da, ork_asida, uchun* kabi so‘zlar bilan; junalish keli-rormasidagi olmosh *kura, щrab* so‘zlari bilan; chikish 1gn formasidagi olmosh *tashщri, buyon* so‘zlari birga kelib yordamchi so‘z vazifaenda ishlatiladi: *shuning (buning, uning) uchun, shuning natijasida, shunga kura, bundan taiщari.*

Ayrim kursatish olmoshlari kumakchili konstruksiya sostavila ham keladi: *u ketgandan buyon, ketgandan buyoщa.*

U, bu, shu olmoshlari *k]adar* so‘zi bilan birga mshedor-da-raJani ifodalovchi so‘z vazifaenda keladi: *Shu kadar tez ga-piradiki,... Shu kadar ezmaki,...*

Shu kursatish olmoshi *bu* olmoshidan oldin kullanganda, ma’noni kuchaytirib kursatishi yanada aniqrok seziladi. Lekin Kech vakt *bu* olmoshi *shu* dan oldin kelmaydi: *shu bu yil, shu bu-gun.*

Kursatish olmoshlari kupincha juftlanib yoki takrorlanib Kullanadi. *Shu, usha* olmoshlari takrorlanib, quyidagi xusu-siyatga ega buladi: a) payt ma’nosini bildiradi: *Shu-shu kolxozning ishi yurishib ketdi. (As. M.);* b) «xech uzgarisheiz», «bir xil», «kadimgicha» degan ma’noni bildiradi:— *Tursunoy tuzukmi?—Usha-usha, onajon. (As. M.) Uyda tirikchilik usha-usha~yu, lekin vofurush domidan щ/tulganiga Sobiroyuon xursand, fe’li ham uzgara boshladi. (As. M.)*

U, bu olmoshlari juftlanib kelib, quyidagi xususiyatlarga ega buladi: a) kar xil predmet ma’nosini anglatadi: *«Xuja-yin qalay?» deb chu rab k.olsa bormi, u-bu deb orzidan gullab tursa, ish xurjunda! (M.*

Muhamedov.) Tepaliklarni tekislash-dan ham kura, odamlarga baxona bilan uni-buii aytib olish zarur ekanligini uщdirar edi. (As. M.)

Odatda olmoshlarning juftlanishida ma'lum bor — *u* olmoshi oldin, *bu* esa keyin keladi. ()\sch vakt *b u-u* shaklida juftlanmaydi.) Juftlapgan kursatish olmoshlari bosh, tushum, chikish va junalish kelishik formalarida ko`proq shaxs, predmet-narsa ma'nosini *(Bozordan u-bu olib keldim. ...Unga-bunga sarayman. Bu gapni unga-bunga aytib yurmang),* urin-payt kelishigi formasida payt ma'nosini *(Unda-bunda bulbulning ovozi eshitilardi* kabi) va urin ma'nosini *(Urik unda-bunda gullabdi)* bildiradi. b) -day(-dok), -(d)aka affiksini olgan *u-bu* kursatish olmoshlari belgipipg ortik ekanligini—intensiv darajasini ifodalaydi. *Men sizga unaka-bunaka yaxshilik щlganim yuщ. (So'zlashuvdan.);*

v) -cha affiksini olib juftlangan kursatish olmoshlari oz miqdorki *(ozots tilini uncha-muncha bilaman* kabi) va *sps*-man ma'noning ortikligini *(Uncha-muncha ishlar s,ulidan kel-maydi deysizmi?* kabi) bildiradi.

I ega: *Bu— butun dunsga tanilgan sharaf. (U.);*

b) tul-chi: *Shularni odam yaratgan, ularda odam k^ulining izi (S. Axm.) Shuni uylaganda Tursunoy ancha yupandi.*

v) aniqlovchi: *Kator-sator maishnalar, aravalar va r ertadan kechgacha shu paxta punktiga satnardi. (Sh. R.)* ig aniqlovchi bulib kelgan kursatish olmoshlari bilan anmish orasida boshqa aniqlovchilar kelib, belgining sini kursatishi mumkin: Usha *turt yil avval uchrashgan <l, usha guzal %irrots, usha sulim joy. (U.);* g) $x^{ol:}$ *Od-sh shunday tanishdik-da, suxbatlasha ketdik ikkimiz. (U.);* sim: *Kechщurun buladigan partiya majlisida ham masa-<. (As. M.) Niyatim ham shu edi. (S. Axm.)* 'ndan tashkari, kursatish olmoshlari ergashgap

nisbiy so‘z va izohlanuvchi so‘z bulib kelish xususiyatiga zga: *Bizni tushungan xotinlar sancha kup bulsa, xavf g hamayadi, kurashimiz shuncha yengillashadi. (As. M.) Shu-lki, seni Vatan kutadi. Meni kaysi щishga munosib kur-z, ushanga yozing. (A. K..) sh*uningdek, *kun, yil, payt, zamon* kabi payt bildiruvchi ot-*щ, tomon, yer* kabi uringa munosabatni ifodalovchi so‘z-:ursatish olmoshlari bilan birga qo`llanib, payt yoki ma’nosini ifodalovchi ravishga kuchadi. Kursatish ol-pppg kushilishi bilan bir so‘z turkumi boshqa so‘z turkukuchadi: *shu kupi, shu yili, shu zamon, bu yoщa, shu yerda, on da* v a boshqalar.

So`roq olmoshlari

Nutq protsessida ishtirok etuvdan ma’lum bulmagan narsani aniqlab bilish uchun ishadigan olmoshlar so`roq olmoshlaridir.rok, olmoshlari shaxsga *(kim),* predmetga *(nima),* belgi-q*aysi, щnday),* miqdorga *(necha, kancha),* vaktga *(sachon),* d va sababga *(nega, nimaga)* va uringa *(k.ani)* munosabat etadi.

Lekin ko`plik affiksi -lar tanda otlarga o`xshash bir predmetning birdan ortik :.tinn bildnrmaydp, shaxsppng kimligini yoki unga nisbatan xurmat ma’nosini ifodalaydi! *Majlisda kanl&r so‘z-ladi? Bu kishi kim lar?;* 2) ba’zan takrorlanib kelib, shaxs-larning kimligini aniqlash uchun kullanadi. Takrorlanib kelganda x^{a}R nkkisi birlikda yoki oldintisi birlik, keyin-gisi ko`plik formasida kullanishi mumkin: *Kim-kim keldi? Kim-kimlar so‘zladi?* 3) nisbiy so‘z vazifasida kelganda. ma’noni kuchaytirish uchun -ki yoki -da-ki(m) yordamchilari kushi b ishlatiladi: *Kishki kup ishlasa, u kup xats, oladi. Kimda-ki(m) vijdonan ishlasa, u xurmatga sazovor buladi.* Ba’zan ma’noni yana kuchaytirib, ta’kidlab kursatish uchuy -ki yuklamasidan oldin -i(y) elementa orttirib ishlatiladi: *Kimiyki Nu’monxoji*

K,alandarovning -xujaligi t-ugatilSyp, uzi bu yerdan badarga kilinsin desa, sulini kutarsin. (A. ЩL; 4) *kim* olmoshi -sa affiksini olib, otga kuchadi: *kimsa,* Bu so‘z *xech, xar* so‘zlari bilan kelishi yoki -siz affiksini olidsh mumkin: *Ammo uning /uutigini xech kimsa eshitmasdi. (R. fa-gor.) Zurligimni xar kimsaga yetkazsam, shoxning xojat shila-rini bitirsam. (Islom shoir.);* 5) *kim* olmoshi -lik affiksi yoki *ekanlik* tuliksiz fe’li bilan birga qo`llanib, stlashadi: *Shu xat mening kimligilgni ko`rsatib suydi. (S. Axm.) Kodirov Mexrining kim ekanligini bilmas edi. (A. K_.)*

Kiya olmoshi gapda kupincha ega, kesim, tuldiruvchi, ba’zan aniqlovchi va xol bulib keladi: *Kim keldi? Bunatsa gaplo.r kim-dan chik^adi? (A. K.) Kimning ovozi baland? Kimdsy ish.shshым kerak? Boyvachchang kim? (O.)*

2. *Nima* olmoshi predmet yoki vokealarga nisbatan so`roq-pi bildiradi. *Nima* olmoshi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) *bir* so‘zi bilan birga kelib noaniq narsa-predmet ma’nosini anglatadi: *Ikkovi ikki yok.da yerdan bosh kutarmay, bir nima bilan ovora bylganday [/tira berishdi. (As. M.) Bir ni-madan shu tobda srr^di, shekilli... (O.) Odam bolasi bir nimaga jazm kilgandan keyin... (S. Axm.) Bir nima* so‘zi ishtirok etgan gap odatda so`roqni ek as, darak mazmuishi bildiradi; 2) *nima* olmoshi xech kanday affikssiz ot oldida kelganda predmetning belgisi k^{an}D^{a}yliginn aniqlashga xiz-mat qiladi: *Sening nima ishing bor? (O.) Sizning nnma dar-dingiz bor? (A. K.) --bu ishni kilishdan nima foyda? (A. K,-) Bu nima masxarabozlik?*

nima olmoshi so`roq-shK$^{a}$R$^{i}$ narsa, predmetlar ma’nosini ifodalagani uchun vaqtlarda tushum kelishik qo`shimcha olmay belgilatilishi mumkin: *Nima istaysiz? Nima oldingiz?;* zan gap bulaklari bilan grammatik jix,atdan boglan-odal so‘z xarakteriga ega

buladi: *Nima, hamma ishni su rab silarmidingiz? Suramagan edingiz-ku. (A. K,:); cha* so'zi III shaxs birlikda egalik affiksini olib, gap-arga o`xshash vazifani bajaradi: *Nimasidai xijolat z? Bunina nimasi yomon?;* 11) ba'zi vaktda esa taajjub ini ifodalovchi so`roq gaplarning kesimi bulib kela-*zimga uylanishini man silishing nimasi? (R. Tagor.)*

nimasi? (O.) Bu xil ishlatishda -si affiksi x[ech] kan-:likni ifodalamaydi. Ba'zan bu birikma taajjub ma'no ifodalab, kirish ibora vazifada keladi: *Bu nima-'.xozga chщeang bulmaydimi? (A. K..) Bu nimasi kap-kat-m, birovning gulini uzgani uyalmadimi? (S. Axm.)* Ba'zi so'zdan keyin *edi* tuliksiz fe'li kelishi mumkin: *Bu shdi?;* 12) junalish kelishigi formasidagi so'zdan kelib, e'tiborsizlik, biror narsaga befark k[a]R[ash] kabi sh bildiradi: *Unga nima, olamni su v olib ketsa tupi-щmaydi deb shuni aytadi-da. («Mushtum».) Senga nima,*

Nega (ne), nima (-ga) olmoshi vokea-xarakatning sodir bu-lishidagi sabab, maksadni aniqlash uchun beriladigan so`roqni bil-diradi. Bu olmosh quyidagi xususiyatlarga ega: 1) deyarli hamma .vakt ravish xarakteriga ega bulib, bulishli formadagi fe'llar oldida keladi va sabab. maksadni aniqlash uchun beriladigan so`roqni ifodalaydi: *Nega kelding?* 2) bulisheiz fe'l oldida kelib, deyarli hamma vakt sababni bildiradi.

Nega olmoshining sintaktik xususiyati quyidagicha: a) gapda sabab yoki maksad xoli bulib keladi. *Nega kechikdingiz? Nega 'keldingiz?* b) *nega* so'zi yolgiz so`roq mazmunini ifodalovchi so'z-gap bulib keladi:—*Yaxshisini topsak, u ni xaydamokchimiz.— Nega? (I. R.)*

Necha (ne + cha) olmoshi *ne* u:;ash bilan boglik bulib, predmetning miqdoriga nisbatan so`roq ifodalaydi. *Necha* olmoshining kullanishida quyidagi xususiyatlar mavjud: 1) uzi-dan keyingi ot

(aniqdaimish) deyarli hamma vakt birlik for-mada kullanadi: *necha kitob? necha uy?;* 2) bu olmosh sonlarga o`xshash tartibni kursatish uchun -nchi, donalikni ifodalash uchun -ta, taksimlash ma’nosini bildirish uchun -tadan affikslarini oladi: *nechanchi, nechta, nechtadan;* 3) sonlarga uxshab kullanganda, *marta, xissa* so‘zlari bilan 4) ba’zan kuchli intonatsiya bilan aytilib miqdorning ortikligini rodalaydi.

Qanday so‘zi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) sifat oldida ;elib, belginpng belgisini, ortikligini bildiradi.

Qaysi olmoshining qo`llanishda quyidagi xususiyatlar mavjud: 1) *kaysi* olmoshi sifat xarakteriga ega bo‘lgani uchun otlashgandagina egalik va kelishik affikslarini oladi. Lekin bu so‘z shaxs yoki predmetlar katoridan biripi belgi-lash, ayirib kursatish uchun beriladigan so`roq bo‘lgani uchun ham kech vakt birinchi shaxs birlik formasida kelmaydi.

Kancha olmoshi son-ravish xarakteriga ega bulib, predmet yoki x^{a}R^{akat}ning miqdoriga kura belgisini aniqlash uchun beriladigan so`roqni ifodalaydi.

Kani olmoshi kupincha shaxs yoki predmet, voxea-xodisa-ning mavjudlik urnini aniqlash uchun beriladigan so`roqni diradi. ham so‘zi quyidagi xususiyatga ega.

Qalay olmoshi, xodisaning va qaratqichning bajarilish xolatini aniqlash uchun beriladigan so`roqni bildiradi. Bu so‘z quyidagi xususiyatlarga ega.

O`zlik olmoshi

Olmoshning bu turi bir so‘z — *uz* so‘zidan iborat. Bu so‘z tarixan negiz, moxiyat ma’nosini ifo-dalagan *(uzak* so‘zi ham shu ma’no bilan bog`liq)

Uz olmoshi har uchala shaxs, birlik va ko`plikdagi kishilik olmoshlari o`rnida ishlatilib, kupincha shaxsii, ba’zan predmetni kursatadi. Barcha kelishik qo`shimcha^{la}R^{i} ^{va} ba’zi kumakchilar bilai kullanadi: *Niz uzimiznigina uylamaymiz. Uzingiz bilan birgamiz. Uzingni er bilsang, uzgani sher bil. Uz* olmoshining kullanishida quyidagi x°latlarni kuzatish mumkin:

1) *uz* olmoshi bosh kelishik formasida egalik bilan kelib, turli shaxsni ifodalashi mumkin. Ayrim vaktda *uz* olmoshining ma’lum shaxsga taallukligini ta’kidlab kursatish uchun undan oldin bosh kelishik, ba’zan k^{a}R^{at}KIch kelishik kushim-chasini olgan kishilik olmoshlari qo`llanadi. Ba’zan *uz* olmoshi urnida kishilik olmoshi ishlatilsa yo uslubda ancha uzgarish sodir buladi, yoki ularni almashtirib bulmaydi.

Boshqa kelishik formasidagi *uz* olmoshi ham ba’zan shu kelishiklar formasida kelgan kishilik olmoshlari urnida kullanganda, ularning sinonimi bulib keladi.

Jamlash-belgilash olmoshlari

Jamlash-belgilash olmoshlari predmet va shaxslarnpng yigindisipi, tudasini bildiradi yoki ularnn ayprib, ta’kidlab kursatadi. Shunga kura ularni ikki kichnk gruppaga — jamlash va belgilash ol-moshlariga ajratnsh mumkin. Birinchi gruppaga knruvchi olmoshlar jamliknigpna nfodalasa, ikkpnchn gruppaga knruvchi olmoshlar esa predmetni qisman jamlash bilan birga ta’kidlab, belgilab, aiiklab ham kursatadi.

Jamlash olmoshlariga *hamma, bari,- jami, barcha, bu-tun, yalpi* so‘zlari kiradi.

1) *hamma* olmoshi predmet hamDa shaxslar urnida kU[lla]" nib, ot xarakterida, predmet belgpeppp ko`rsatib, sifat xa-rakterida keladi va predmet yoki shaxslar tudasini, yoki ular-ning belgisini ifodalaydi.

Ot vazifada qo`llsnganda egalik va kelishik qo`shimchalarini oladi: *Hammalari щtib-щtib kulishadi. (O.) Hamma* so‘zi shaxsga nisbatan ishlatilganda egalik affiksisiz kelishik qo`shimchasini k[a]bul qiladi- Predmetga nisbatan ishlatilganda esa, kelishik qo`shimchasi egalik affiksidan sunggina k.ushilib keladi: *hammaga kelgan bayram. (O.) Shu-larning hammasi pul bilan bitadi. (A. g\.)*

Hamma olmoshi predmetlar belgisini — jamini ko`rsatib, sifat xarakterida buladi: *Ekilgan hamma daraxtlar kuka-rib'di. Hamma mexmonlar biznikida.*

Bunday konstruksiyalarda aniqlovchi vazifaenda kelgan *hamma* olmoshi otlashib aniqdanmish vazifaenda, aniqlovchi esa urin almashib k[a]R[at]Kichli aniqlovchi vazifaenda keladi. Bu xildagi almashish bilan ma’no uzgarmaydi.

Hamma olmoshi *yots, vatst* so‘zlari bilan birga qullanib, urin va paytga munosabatni kursatuvchi ravish yasaydi.

Hamma olmoshi gapning uyushik bulaklaridan keyin yoki oldin qullanib, umumlashtiruvchi so‘z vazifada keladi.

Ba’zan jamlash ma’nosini kuchaytirish uchun umumlashtiruvchi so‘z vazifaenda kelgan *hamma* olmoshidan oldin *jamiy-ki* so‘zi ishlatiladi.

Hamma olmoshi inkor gaplar tarkibida kelganda tula jamlikni va qisman jamlikni ifodalaydi. Masalan, *hamma kel-madi* gapini ikki

ma’noda tushunish mumkin: a) «kech kim kelmadi» m<a’nosida; b) tulik hamma emas, ba’zilar kel-madi» degan ma’noda.

Bu so‘z chikish kelishigi formasida kelib, olmosh ma’nosidan tashkari belgining ortikligini bildiradi: *hammadan baland;* modal so‘z vazifasini bajaradi. 2) *bari* olmoshi kupincha ot xarakterida qullanib, predmet va shaxslarning yirindisini ifodalaydi, gapda otga xos vazifalarda keladi. Bu olmosh aslan «bor» («mavjud») ma’nosi bilan boglik bulib, keyingi i tovushi egalik affiksidir. Boshqa jamlash olmoshlaridan shu xususiyati bilan *ham* ajralib turadi.

Bari so‘zinipg tarkibida III shaxs birlikni ifodalovchi egalik affiksi bo‘lganligi uchun kupincha k^{a}r"ztkich kelishigi formasidagi so‘z bilan birga ishlatiladi: *Bularning barini tarax shamollari uchirib ketdi. (S. Axm.)*

Bari olmoshi gapda ega, k^{a}R^{a}tkichli aniqlovchi, tuldiruvchi vazifaenda keladi.

3) *jami* olmoshi ham yukoridagi olmoshga o`xshash kupincha ot xarakterida kullanadi. Uning tarkibidagi i tovushi asli III shaxs birlikdagi egalik affiksidyr. Bu so‘z ham kupincha Karatkich kelishigidagi so‘z bilan birga kullanganda, egalik affiksi takrorlanib (ikki darajali) keladi. **Belgilash olmoshlariga** *xar* so‘zi va shu so‘zning ayrim >k olmoshlari, shuningdek, *bir, narsa* kabi so‘zlar bilan ilishidan xosil bo‘lgan so‘zlar kiradi. Bular bir kancha s yoki predmetdan istalganini ayirib, ta’kidlab kursatish kullanadi.

Kaysi olmoshi bilan birga sifat xarakterida keladi va ma’nosi jixatdan *xar bir* olmoshiga uxshaydi.

Qachon olmoshi bilan birga keladi va «hamma vakt» degan ma’noni bildirib, ravish xarakterida buladi: *U xar sachon uz xukmini utkazib drgangan odam.*

Har so‘zi payt ma’nosini ifodalovchi so‘zlar bilan birga keladi. Masalan: *Biz makkajuxoridai xar yili ikki marta xosil olamiz.*

Shuningdek, bu so‘z *xar on, xargiz* shaklida paytga munosabat bildiradi: *Biz ham xargiz sen sari yuzni burmaymiz.*

Ayrim xolatlarda *xar* so‘zi kullanmay, payt bildiruvchi junalish kelishigi yoki urin-payt kelishigi formasida keladi.

Bulishsizlik olmoshlari

Bulishsizlik olmoshlari jp.uggndan bolgilash olmoshlarining zidi bulib, inkor ma’nosini—bulishsizlikni ifodalaydi.

Tub so‘z shaklida kullanadigan bulishsizlik olmoshiga x_1*ech* so‘zi kiradi.

K,ushma so‘z shaklidagi bulishsizlik olmoshlari esa *xech* so‘ziga *kim, nima, sachon* kabi so‘roq olmoshlarining yoki *bir, narsa* so‘zlarining kushilishidan hosil buladi: *xech kim, xech nima, xech bir, xech narsa* kabi:

1) x_s*ech* so‘zi yakka x°lda kullanganda kupincha fe’llar oldida kelib, ravish funksiyasshti bajaradi va ish-karakatning batamom inkorini bildiradi: *Bu tugrida xech tashvishlanmang*

Xech so‘zi *bulmasa* so‘zidan oldin kelib, gapda eng minimal shart ma’nosi ifodalapgapligini bildiradi.

2) so`roq olmoshlari *xech* so‘zi bilan birikib kelganda so`roq olmoshlar ma’nosi uzgarib, shaxs *(xech kim),* predmet *(xechnima),* miqdor *(xech. sancha),* belgi *(xech sanday, xech saysi)ga* nisbatan inkorpi ifodalovchi so‘zlar x°^{s}il buladi.

X,yech kim olmoshi shaxsga nisbatan inkorni ifodalaydi: *Atrofda Saodatdan boshsa xech kim yuts edi. (As. M.)*

Xech kim olmoshi shaxsga nisbatan kullangani uchun ham egalik, shuningdek, kelishik qo`shimchalaripi olib, gapda otlar kabi vazifani bajarib keladi.

X,yech nima olmoshi dam kupincha otlar urnida kelib, otlarga xos egalik va kelishik affikslarini oladi. Gapda otlar kabi vazifa bajaradi: *Mening xech nimam yuts.*

xech *qanday* olmoshi predmet belgisiga nisbatan inkorni bildiradi: *Birots Saidaning yuzida xech sanday uzgarish yuts*

Gumon olmoshlari

Gumon olmoshlari predmet, belgi yoki dodisa dakidagi noaniq tasavvurni bildirib, ularga umumip (abstrakt) va taxminli ishora qiladi.

Gumon olmoshlari asosan ot va sifat xarakterida qo‘llanadi. *Muxiddin aka allanimadan xursand bulib chitsib ketdi. (A. K)*

Gumon olmoshlari bir necha xil pul bilan yasaladi:

I. -alla elementi ba’zi so`roq olmoshlari bilan birga

gumon olmoshlaripp yasaydp: *allakim, allanima, allatsanday*

va b.

Allanima olmoshi kupincha ot xarakterida ishlatilnb, turli kelishik affikslari, vgalnk pa ko`plik qo`shimchalarini oladi: *Bobom goxo allanimalarni shivirlab suyadi. (O.)*

Allakim olmoshi shaxslarga nisbatan noaniqlik ifodalaydi.

Kupincha bunday konstruksiyalarda aniqlovchi *allatsanday* so‘zi bilan aniqdanmish orasida noaniqlikni ifodalovchi *bir* so‘zi dam ishlatiladi. Bu so‘z olmoshdagi noaniqlik ma’nosini yanada ta’kidlaydi: *U allatsanday bir delegatsiya sostavida uch oy muddat bilan ketayotgan ekan. (A. K.)*

Allatsanday olmoshi sifatlar oldida kelib, qisman noaniqlik ma’nosini ifodalasa dam, belgining ortik darajada ekanligini kursatadi: *Uzotsdan allatsanday vaximali bir to-vush eshitildi. (A. K-)*

Allatsaysi olmoshi dam, yukoridagi olmosh kabi, predmet belgisining noaniqligini bildiradi.

Allatsaer olmoshi uringa nisbatan noaniqlikni anglatadi. Bu olmosh turli kelishik formasida kelishiga qarab, turli gap bulagi vazifasini o‘taydi.

Allatsancha olmoshi mnkdorga nisbatan noaniqlikni ifodalaydi: *U kishi* TOR *yylidan allatsancha pul bosishi kerak. (S. Axm.)*

Allatsancha olmoshi dam paytga nisbatan belgining ortik ekanligini, kupligini dam bildiradi.

Olmoshlarning tuzilish jixatidan turlari

Olmosh tuzilishiga kura ikkiga bulinadi: 1) sodda olmosh-r; 2)kushma olmoshlar.

Sodda olmoshlar bir uzakdan tuzilib, tub yoki yasama shshi mumkin. Tub olmoshlar bir asosiy morfemadan *(men,u, shu, kim, bu, nima* kabilar), yasama olmoshlar esa ayrim »vchi affikslarning kushnlishidan dosil buladi. Yasovchilar-olish bilan ayrim vaktda olmoshning bir turidan ikkinchi *i* dosil buladi yoki boshqa so‘z turkumiga kuchadi: *bu (u, shu)— 1cha (uncha, shuncha), bunday (unday, shunday); men — mening-menday; uz — uzicha, uziday; siz — sizcha, sizday, sizsira-s* kabilar. Gumon olmoshlarini yasovchi -alla, -dir morfepari affiks emas, yordamchi element yenfatida olmosh hosil qiladi *allakim, kimdir* kabi.

Kushma olmoshlar birdan ortik uzaklarning birikishidan ladi: bunda: a) uzaklarning biri olmosh, ikkinchisi esa [ща so‘z turkumiga

oid so‘z buladi: *mana bu, mana shu, say-:t, ana shu, allaqaysi;* b) har ikkisi dam olmosh bo‘ladi: > *kim, xar sanday, allakim, xar nima, xar sanday* kabi. Olmoshlar takrorlanib, juftlanib kullanishi mumkin. gda ular a) dech qanday affikslarsiz bir asosiy morfemagada takrorlanadi: *shu-shu, kim-kim, sancha-sancha, necha-a;* b) ularning biriga yasovchi yoki so‘z uzgartuvchi affikslar gilgan dolda takrorlanadi: *uzidan-uzi, manmanlik (man-yalik), sansanlamots* kabi.

Ba’zan turli uzakdagi bir xil olmoshlar juftlanib ke-,i: *u-bu, uni-buni.* [4]

Juftlanish, takrorlanish natijasida olmoshlar ko‘proq so‘z turkumiga — ravishga *(uzidan-uzi, usha-usha),* fe’l-*(sansanlamots),* otga *(u-bu, manmanlik, uni-buni)* ko‘chadi.

Boshqa turkumlarga oid so‘zlarning olmoshga ko‘chishi

Nutkdagi ma’lum sharoitga k^{a}R^{a}b zi ot, sifat va soplarning asl ma’nosi o‘zgarib abstraktadi, umumlashadi — olmoshga yaqinlashadi. Bu hodisaga pronominalizatsiya deyiladi. (pgopot — latincha olmosh degan ma’noni bildiradi.) Pronominalizatsiya natijasida ot predmetni, sifat belgini, son esa miqdorni bildirmay, usha ma’nolarga shpora qiladi. Masalan, *odam, kishi, inson, nafas, ish* kabi otlar; *ba’zi, boshsa, ayrim, tubandagi, suyidagi* kabi sifatlar; *bir* soni olmoshga yakinlashadi, olmosh funksiya-sida qo‘llanadi.

Umuman, boshqa so‘z turkumlarining olmoshga yakinlashuvida *bir, xar, xech* so‘zlarining roli kattadir — bu so‘zlar qo‘shilishi bilan ko‘pgina so‘zlar olmoshga kuchadi.

Son turkumiga xos ayrim so‘zlar kupincha III shaxs egalik affikelarining kushilishi bilan olmoshga yakinlashadi.

Boshqa-boshqa so‘z turkumlariga oid bo‘lgan birdan ortik so‘zlar yoki olmosh va boshqa so‘z turkumiga oid bo‘lgan so‘zlarning qo‘shnlishidan yasalgai ayrim qo‘shma so‘zlar olmosh funksiyasiga yaqinlashishi mum